Управління культури Волинської облдержадміністрації
Шацька районна рада
Шацька районна державна адміністрація
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Музей Замойських у Замості (Республіка Польща)
Музей археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Відділення Інституту дослідів Волині у Вінніпезі при СНУ
Державний архів Волинської області
Центр близькосхідних досліджень Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України
Громадська організація «Волинський регіональний центр історичних досліджень»
Харківське міське національне громадське об'єднання казахстанців «Бірлік»

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ: ШАЦЬКЕ ПООЗЕР'Я У СВІТОВІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Матеріали XLV міжнародної наукової конференції
Луцьк – Шацьк, 24-26 травня 2013 р.

Луцьк, 2013

УДК [93+02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР - 4 ВОЛ) я 43+78.33
В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Науковий збірник. Випуск 45. Матеріали XLV Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, м.Луцьк - смт. Шацьк, 24-26 травня 2013 року / Упоряд. А. Силюк, О.Златогорський. - Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. - 206 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників XLV Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася 24-26 травня 2013 року у м. Луцьку та смт. Шацьку, присвячені археології, історії, культурі, етнографії Волині та Шацького поозер'я в контексті світової та української історії, висвітлено контакти Європи та Азії. Розрахований на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Редакційна група: Геннадій Бондаренко, кандидат історичних наук
Олексій Златогорський, директор ДП «Волинські старожитності»
Тетяна Крупа, кандидат історичних наук,
Анатолій Силюк, директор Волинського краєзнавчого музею

Відповідальні за випуск: Анатолій Силюк, Олексій Златогорський

Технічний редактор: Вікторія Сікачова

Матеріали надруковано в авторській редакції.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

© Волинський краєзнавчий музей, 2013
© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2013
© ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, 2013
© Автори статей, 2013

Дмитро ХОМІЧ
(Луцьк)

ШАЦЬКИЙ КРАЙ ПІД ЧАС ФРАНКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1812 РОКУ

Шацький край – це не просто територія мальовничої природи і чудових людей, це і регіон із насиченою та цікавою історією, однією із невивчених сторінок якої є події франко-російської війни 1812 року. Взагалі, незацікавленість вітчизняних дослідників і простого населення до епохи наполеонівських війн не може не викликати певного розчарування, оскільки українські (в першу чергу, саме волинські) землі також брали безпосередню участь у конфлікті Російської імперії і наполеонівської Франції, а збереження подібних моментів в історичній пам'яті нашого народу є невід'ємною складовою повноцінного розвитку суспільства.

Вже у перші дні вторгнення "армии двунадесяти языков" шацькі землі стали місцем дислокації значних військових сил Російської імперії (насамперед, в силу свого прикордонного географічного розташування) – так, в самому Шацьку на початку червня 1812 р. була сформована застава "из гусар Павлоградскаго полка" [4, с. 121]. З огляду на повну відсутність наполеонівських бойових підрозділів в межах краю на початковому етапі "грозы двенадцатого года", головним завданням російських солдат була розвідка навколишніх територій, переконливим свідченням чого є рапорт генерал-майора Чапліца С. М. Каменському від 24 червня (6 липня) 1812 р.: "Возвратились Павлоградского гусарскаго полка партии, обьездившие околичность до Приборова и до Шацка, которые донесли: что до означенных мест нигде, и со стороны заграничной, нет иностранных никаких войск, и везде все спокойно" [4, с. 118]. Однак своєрідне затишшя на північно-західних землях Волинської губернії тривало зовсім недовго – вже 30 червня (12 липня) граф Каменський доповідав головнокомандуючому 3-ї Обсерваційної армії генералу Тормасову, що "австрийские неприятельские патрули, из Бреста посланные к стороне Орехово, разьезжают для взимания сьестных припасов и подвод, но сколь скоро услышали от жителей, что в Шацке наши войска и патрули разьезжают, то они не замедлили удалиться" [4, с. 126] Часті роз'їзди австрійців (що у війні 1812 року були союзниками Наполеона, як і саксонці та поляки, що ще візьмуть активну участь у боях на Волині) мали на меті реквізицію майна і продовольства у місцевого населення ("подводы собирают для доставления провианта и фуража, которые со всех деревень выбирают, равномерно, как и волов и водку" [4, с. 128]), що переконливо засвідчувало – тогочасне франко-російське протистояння принесе шачанам ще багато труднощів і проблем…

Того ж таки 30 червня (12 липня) у с. Піща прибув ескадрон Павлоградського гусарського полку під командуванням майора Декуня, що було прямою реакцією російського командування на інформацію про те, що поблизу цього населеного пункту жителі часто спостерігали переміщення невеликих загонів ворожої кавалерії. Більше того, поступова концентрація значних військових сил супротивника поблизу Шацька змушувала росіян серйозно задуматись над можливостями зміцнення власних оборонних позицій в даному регіоні. Свої міркування О. П. Тормасову з цього приводу висловлював генерал Каменський: "По теперешним обстоятельствам, кажется мне, что Шацкий пост должен быть сильный, и если бы полк Лубенский гусарский пришел, то нехудо, кажется, поставить бы было из онаго там четыре эскадрона, а остальные – в Кузнищах, ибо Шацк лежит точно на дороге от Влодавы к Ратно, без чего, кажется, Ратно будет на воздухе, а по сему и Ковель" [4, с. 124].

На сьогодні достеменно не відомо, чи взяв до уваги і реалізував головнокомандувач 3-ї Обсерваційної армії пропозиції свого підлеглого, однак на кілька днів ситуація в шацькому краї стабілізувалась. Другого (чотирнадцятого) липня генерал-майор Чапліц, вивчаючи інформацію, отриману від російських розвідувальних патрулів та відомості від місцевого населення, розкритикував дані про те, що найближчим часом "шесть тысяч Австрийцев расположатся в селениях Олтушах и Пище". Практичну неможливість розміщення такого значного військового контингенту в околицях Шацька російський командир обґрунтовував тим фактом, що "магазейнов в тех местах не заготовляют", водночас наголошуючи "что посты Любомльский, Шацкий и Ратнинский, да и Камень-Каширский, для наблюдений за Любашевской дорогой, весьма для нас нужны, для всех наших операций" [4, с. 132]. Варто зазначити, що подібні зауваги і скептицизм Єфима Чапліца з приводу можливості перебування серйозних сил супротивника в районі с. Піща мали цілком раціональну основу і були підтверджені майбутнім ходом подій, оскільки 6 (18) липня генерал Каменський рапортував О. П. Тормасову "что разьезды наши около Буга и к стороне Бреста от Шацка никаких замечаний не учинили" [4, с. 138].

У середині липня оперативна ситуація в межах так званого "південно-західного теа-

тру війни 1812 року" зазнала серйозних змін. У той час, як на головному московському напрямі основні російські війська під командуванням М. Б. Барклая-де-Толлі та П. І. Багратіона відступали під натиском переважаючих сил супротивника, 3-я Обсерваційна армія генерала Тормасова, основним місцем дислокації якої була територія Волинської губернії, користуючись малочисельністю і оперативною нерішучістю наполеонівських військ здійснила ряд успішних бойових операцій в межах Варшавського герцогства та сусідньої Гродненської губернії. Однак, незважаючи на отриману стратегічну перевагу і чудові перспективи подальших наступальних дій (що в корені могли змінити хід протистояння Російської імперії та наполеонівської Франції!), російське командування попросту змарнувало усі свої дивіденди від липневого наступу. Як результат – серія дошкульних поразок поблизу села Піддубно (30 липня [11 серпня]) та під містечком Городечна (31 липня [12 серпня]) від австро-саксонських корпусів Карла Шварценберга і Жана Реньє, що призвело до тяжкого і виснажливого відступу росіян на Волинь.

Зміна військової диспозиції в регіоні мала серйозні наслідки і для шацького краю, на територію якого вступили потужні військові формування наполеонівських союзників. Вже 10 (22) серпня 1812 р. генерал Каменський доповідав О. П. Тормасову: "Я предписал уже генерал-майору Чаплицу рекогносцировать местечко Шацк, и атаковать имеющагося там неприятеля, буде он окажется не в большом числе" [4, с. 158], паралельно до Шацька було направлено півсотні солдат Житомирського драгунського полку "для связи с постом, в Крымно находящимся". [4, с. 443]. Того ж дня Єфим Чапліц, перебуваючи із основними силами свого загону в містечку Стара Вижва, завдяки інформації розвідників у відповідь рапортував Каменському: "В Шацке собираются войска Австрийския и, кажется, в достаточных силах" [4, с. 389]. Факт перебування значних сил супротивника у Шацьку підтвердили і розвідники генерал-майора Хрущова, місцем дислокації яких було м. Володимир: "Житомирского драгунскаго полка офицер с 2-мя взводами, который двигался в местечко Шацк, доносит подполковнику Степанову, что не доходя до означенного места, осведомился он о имеющимся уже там неприятельском Австрийском и Саксонском войске в количестве шести тысяч" [4, с. 452].

Єфим Чапліц, якому було віддано прямий наказ рухатись до Шацька і дати бій ворожим військам, ясно розумів безперспективність таких дій з огляду на чисельну перевагу супротивника і відступ росіян після низки невдач на білоруських землях. Свої сумніви в нагальній потребі атакувальних акцій російський командир озвучив у зверненні до того ж таки Каменського, зокрема зазначаючи, що "никоим образом нельзя и не должно мне на Шацк никакого покушения делать, хотя бы там и малое число находилось. Мне надобно идти между двумя неприятелями, который, взяв Ратно, пойдет прямо ко мне в то время, когда чрез Тур сделать может движение на Крымно и пресечь мне дорогу. В таком случае, в Шацк дойти мне с полком 28-м егерским и 8-ю эскадронами гусар, с артиллериею, будет в нынешнем положении предразсудительно и невозможно" [4, с. 391]. Безперечно, такий вчинок Чапліца врятував життя багатьом російським воякам, але водночас відмова генерал-майора рухатись до Шацька означала повну беззахисність містечка перед військами наполеонівських союзників…

А обороняти шачан було від кого. У рапорті підполковника Степанова генерал-майору Хрущову від 10 (22) серпня 1812 р. можна знайти і наступні рядки: "Вчерашняго числа из Влодавы на Российскую сторону чрез реку Буг переправилось Польскаго войска слишком 500 человек кавалерии и пехоты, с пушкой, которыми состоявшие над Бугом вверх реки до селения Мельники, наши пикеты все разбиты и прогнаны; в селении Шацк и около онаго находится неприятельского войска, кавалерии и пехоты, от 6-ти до 7-ми тысяч, с несколькими орудиями, которых главнейшее намерение и цель – покушение на местечко Любомль, а пикеты их распространяются и под Крымно" [4, с. 449]. Дуже показово, що зі слів офіцера Степанова можна дізнатись і про кількість російських оборонців шацького краю, і про перспективи розвитку подальших подій в регіоні: "Напротиву такой силы с нашей стороны находится отряд из гусар, уланов, драгун и казаков до 100 человек, но без пехоты и пушек. Удержать стремление столь превосходной силы неприятеля с одной кавалерией, и то в необильном количестве, вовсе нет надежды, потому что местоположение, к обходу неприятеля, яко между лесов, рек и болот, есть вовсе неудобное. По замечаниям моим, здесь полагаемым, если не удержать неприятеля вдали от Шацка и будет он в силах сделать нападение на Любомль, в то время может последовать для нашей армии неудобство преградить на скором времени проходы его из всех мест к распространению в сих местах, близ Ковеля и Ратно" [4, с. 450]. Тут знаходимо і відомості про перші втрати росіян під Шацьком: "От команды прапорщика Константинова один казак, быв послан к Шацку, неприятелем взят в плен" [4, с. 451].

Втрата Шацька була серйозною тактич-

ною помилкою російського командування, оскільки 3-тя Обсерваційна армія опинилась під загрозою флангового удару з боку переважаючих сил супротивника. Свій варіант виходу із такої скрутної ситуації запропонував генерал К. Й. Ламберт: "Все небольшие неприятельские посты должно сколь возможно чаще беспокоить и не позволять подходить им близко, тесня их сколь обстоятельства позволят, ближе к Шацку, а по дороге от Опалина к Влодаве пытаться забирать у них тыл, и тем приводить главный их пост в Шацке в опасность быть сзади атакованным" [4, с. 599]. Однак раціональні пропозиції Карла Йосиповича не були зреалізовані і загубилися у хаосі подальшого відступу російських військ.

На сьогодні не збереглось достовірної інформації про особливості перебування шацького краю в часи наполеонівської окупації. Можна з впевненістю констатувати лише наступні моменти: містечко покинули усі російські поміщики та прихильні до російського самодержавства заможні приватні особи (за винятком хіба що православного духовенства, яке у той час було чи не єдиним провідником антинаполеонівської боротьби на захоплених союзниками Бонапарта територіях); місцеве єврейське населення (яке становило левову частку мешканців у більшості тогочасних волинських містечках), скоріше за все не покинуло свої домівки і, напевне, зайняло стримано-нейтральну позицію по відношенню до "новоприбулих гостей" (спогади сучасників волинських подій франко-російської війни 1812 року переконливо свідчать про відсутність частих випадків співробітництва євреїв із наполеонівськими військами – далі торгівельних контактів, як правило, справа не йшла); просте ж населення сприймало прихід нового контингенту військ крізь призму можливості завдання потенційної шкоди власному господарству, що часто поєднувалось також із побоюванням за власне життя (ховаючись від нестерпних поборів та частих грабунків, більшість волинян втікали до навколишніх лісів, створюючи імпровізовані загони народної самооборони, які нападали на невеликі загони наполеонівських військ, схоплювали кур'єрів, знищували обози, передавали інформацію про розміщення військ французьких союзників до частин російської армії та ін.). Масове вилучення продовольства, грабунки і побої, фактичне знищення врожаїв, руйнування будинків у ході бойових дій і тактика "спаленої землі" (яку спочатку частково використовували відступаючі частини росіян, а пізніше – і союзники Бонапарта) – ось лише короткий перелік тих страждань, які принесло шачанам тогочасне франко-російське протистояння…

Населені пункти шацького краю входили до числа тих волинських сіл і містечок, що були звільнені російськими військами найпізніше. Власне сам Шацьк був зайнятий солдатами генерала Ламберта 19 (31) вересня 1812 року. Саме із цього містечка російський генерал надсилав сповнене розчаруванням донесення головнокомандуючому Тормасову: "Я спешу к Влодаве, дабы успеть увидеть последняго цесарца, перешедшнго чрез мост и думаю, что Молдавская армия и того не увидит" [4, с. 457]. Поділився К. Й. Ламберт і своїми враженнями про навколишню місцевість: "Сюда дорога очень хороша, хотя местами песчаная. Мосты все исправлены. Деревня тут довольно большая" [4, с. 358]. Вже зі слів місцевих мешканців росіяни дізнались про короткочасне перебування у Шацьку головнокомандувача наполеонівських військ на Волині Карла Шварценберга із головними силами ввірених йому підрозділів: "Генерал Шварценберг здесь ночевал с последней колонной Цесарской армии и выступил отсюда в два часа пополуночи. Вчера ночью, т. е., на 18-е число, и вчера днем, последние транспорты тяжелыя здесь проходили, а напоследок – партикулярные обозы, которые сегодня поутру, в 3-м часу, вместе с войсками, пошли. Все следовали на Влодаву двумя дорогами: одной – чрез Свитяж, которая довольно песчаная, а другой, – на Пульмо, которая немного тверже. Сии две дороги соединаются в Залесье. Третья дорога, чрез Шацкие Мельники, Пища и Воля Хрынская, – к Влодаве, по которой дороге легкий отряд их пошел для истребления мостов. Вероятно, что по сю пору остальныя войска Цесаркой армии перешли на ту сторону Буга" [4, с. 359]. "Шацькі гостювання" Шварценберга також засвідчив і генерал-майор Чапліц: "В числе пленных, взятых сегодня моим авангардом, находится унтер-офицер Австрийских гренадер, который обьявил, что он находился вчера на ординарцах у князя Шварценберга и что сей последний ночевал сию ночь в Шацке. А сегодня, в 4 часа поутру, выступил со всеми Цесарскими войсками в числе 20 тысяч, на Пульмо. Сам же я остановился при селениях Сгорани и Переспи, а завтрешняго числа пойду в Шацк" [4, с. 632]. "Гроза двенадцатого года" для шацького краю скінчилась.

Пам'ять про події франко-російської війни 1812 року збереглася не лише у народних переказах і спогадах шачан, на території краю є і матеріальні пам'ятки про період "нашествия армии двунадесяти языков". Цікавою пам'яткою доби 1812 року є високий дерев'яний хрест, що й досі стоїть на кладовищі в с. Пульмо Шацького району і який, за народними переказами, був встановлений з нагоди визволення населеного пункту від наполеонів-

ських військ, що дуже жорстоко поводилися з місцевим населенням [2, с. 221]. Важливо, що на раменах хреста збереглися старовинні написи, один із яких зберіг наступну фразу: "Во Славу и Память Российским героям, положивших жизнь свою во брани за Отечество в 1812, 1813 и 1814 годах". У селі Ростань ще в 60-их роках XX ст. стояв великий хрест, будівництво і встановлення якого місцеві жителі також пов'язували з подіями 1812 року [5, с. 219]. На території Шацького району в 1990-х роках неодноразово фіксувалися знахідки золотих французьких монет номіналів початку XIX століття. На захід від дороги Шацьк-Піща, в напрямку на с. Гряда, колись була дорога, яку місцеві мешканці називали "Саська" (тобто саксонська) [1, с. 157], що дає змогу припускати часті переміщення цим шляхом солдати наполеонівської армії. На схід від Шацька, за урочищем "Смолярня", у місцевому лісі збереглись круглі канавки глибиною до 50 сантиметрів. Мешканці стверджують, що саме тут були військові шатра французьких офіцерів, які зазвичай обкопувались рівчаками по периметру. Окрім того, згідно розповідей місцевих жителів, на північно-західній частині села Затишшя поблизу урочища "Чумацький шлях", колись був військовий лазарет французів, а в урочищі "Тугур" був знайдений французький військовий ґудзик. У 2008 р. в околицях Шацька в ході археологічних розкопок в урочищі "Сад" С. В. Демедюком була виявлена французька свинцева товарна пломба зразка 1811 р., що є ще одним доказом перебування наполеонівських військ на території шацького краю [3, с. 181]. Взагалі, правильна експлуатація вище згаданих пам'яток про події франко-російської війни 1812 року може стати своєрідним стимулом подальшого розвитку туристичної інфраструктури регіону. Можливо, саме правильна інтерпретація подій "грозы двенадцатого года" і професійна подача інформації з боку науковців та екскурсоводів повернуть інтерес сучасників до національної історії та приваблять іноземних мандрівників і потенційних інвесторів.

1. Бондаренко Г. Краєзнавчі проблеми вивчення історії війни 1812 р. / Г. Бондаренко. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 р. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. 41. – С. 155-157.
2. Гулько Г. Сакральні пам'ятники та меморіальні знаки на вшанування подій російсько-французької війни 1812-1814 рр. / Г. Гулько, М. Якименко. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 р. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. 41. – С. 217-221.
3. Остапюк О. Це було на Волині. Про події Вітчизняної війни 1812 року / О. Остапюк. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 р. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. 41. – С. 178-182.
4. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. от кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. – 722 с.
5. Теодорович Н. И. Волынь в описании городов местечек и сел. Том 5. Ковельский уезд. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. – 559 с.